

You have downloaded a document from

The Central and Eastern European Online Library

The joined archive of hundreds of Central-, East- and South-East-European publishers, research institutes, and various content providers

Source: Korpus - gramatika - axiologie

Corpus – grammar – axiology

Location: Czech Republic

Author(s): Ondřej Bláha

Title: Iterativa typu bývat, dělávat, chodívat v současné češtině

Habitual-iterative verbs such as bývat, dělávat, chodívat in contemporary Czech

Issue: 19/2019

Citation style: Ondřej Bláha. "Iterativa typu bývat, dělávat, chodívat v současné češtině". Korpus - gramatika - axiologie 19:3-14.

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=805185>

Články / Articles

Iterativa typu *bývat, dělávat, chodívat* v současné češtině

Ondřej Bláha

Katedra bohemistiky, Filozofická fakulta, Univerzita Palackého
ondrej.blaha@upol.cz

Habitual-iterative verbs such as *bývat, dělávat, chodívat* in contemporary Czech

ABSTRACT: The paper deals with the inventory and distribution of habitual-iterative verbs in contemporary Czech, using data acquired from corpora SYN2000 and SYN2015. These corpora are parts of *Czech National Corpus* and refer to two subsequent phases in the development of contemporary Czech, containing texts from years 1990 to 1999 and from 2010 to 2014. The data show that iterative verbs with habitual meaning recede, to a certain extent, in contemporary Czech: the corpus SYN2000 includes 475 lemmas and 40 714 tokens of iterative verbs and corpus SYN2015 414 lemmas and 49 929 tokens. This indicates that mentioned receding of iteratives in Czech refers only to their inventory (the number of lemmas), not to the occurrence of these verbs, which is even slightly rising. The iterative verbs are typical for written language: they are much less common in spoken Czech. Comparing mentioned two samples, we can observe that there are some subtle changes in the stylistic distribution of the iterative verbs: these verbs prevail in specialized or administrative texts in both samples, but the younger sample (SYN2015) contains the slightly higher number of iterative verbs in journalistic texts than the older sample (SYN2000), whereas the number of iteratives is descending in fictional texts (when compared both the samples). In addition, the iterative verbs are not so common in texts translated into Czech language from English, compared with texts that were originally written in Czech. From the point of view of grammar, the iterative verbs maintain (more or less) their grammatical particularities like the lack of the future or imperative forms and the tendency to occur in the finite verbal forms and in the 3rd person form more often than it is usual among non-iterative, normal verbs. The occurrence of iterative verbs in preterite, as the younger sample shows, is rather increasing.

KEYWORDS: Czech language, verbal aspect, aktionsart, iterative verbs, current tendencies

KLÍČOVÁ SLOVA: čeština, slovesný vid, způsoby slovesného děje, iterativa, vývojové tendence

Úvod

Ve své klasické práci o slovesném vidu uvažuje F. Kopečný (1962: 19) o slovesech typu *bývat, dělávat, chodívat* jako o reprezentantech „třetí vidové třídy“ – jako o tzv. neaktuálních, příznakově násobených imperfektivech. Ta jsou přinejmenším v češtině a slovenštině významným doplněním dvou základních vidových tříd sloves, totiž třídy imperfektivních sloves s aktuálním významem (typ *píše, dělá, platí*)

a třídy sloves perfektivních (typ *napiše, udělá, zaplatí*). Kopečného názor o trojím vidovém rozměru slovesa byl záhy kritizován – I. Poldauf (1964, 1966) shromáždil argumenty pro to, aby byla slovesa typu *bývat, dělávat, chodívat* považována nikoli za reprezentanty „třetí vidové třídy“, nýbrž jen za specifickou skupinu sloves v rámci kategorie způsobů slovesného děje (tj. ne za kategorii lexikálně-gramatickou, ale pouze za kategorii lexikální).¹ Podobný a dosti konkrétní názor na postavení iterativ mezi českými slovesy, totiž že jde jen o jistý typ forem vyjadřujících tzv. slovesnou akci a ne o zvláštní vidový rozměr, zastával ještě před polemikou mezi Kopečným a Poldaufem A. V. Isačenko (1960: 13).

Další bohemistické interpretace skupiny sloves typu *bývat, dělávat, chodívat* přijímaly a rozvíjely právě spíše tradiční pohled na tuto skupinu sloves, který I. Poldauf vlastně jen precizně sumarizoval (viz např. přehledová zpracování češtiny: Šmilauer 1972: 40; Havránek – Jedlička 1981: 231; Karlík – Nekula et al. 1997: 318; Hubáček – Jandová – Svobodová 2002: 98; Cvrček et al. 2010: 246). Jen zřídka někteří autoři Kopečného názor o trojím vidovém rozměru českého slovesa akceptovali bez výhrad (tak činí Benešová – Panevová – Sgall 1971).

Výjimečné však není ani implicitní přijímání faktu, že slovesa typu *bývat, dělávat, chodívat* mají uvnitř kategorie způsobů slovesného děje výlučné postavení a že se charakter této skupiny sloves blíží charakteru samostatné vidové třídy. Např. druhý díl akademické mluvnice češtiny o těchto slovesech pojednává přímo v kapitole věnované vidu (Komárek – Kořenský – Petr et al. 1986: 184), která předchází zvláštní kapitole o způsobech slovesného děje. Také nejnovější velká mluvnice češtiny (Štícha et al. 2013: 447) slovesa typu *bývat, dělávat, chodívat* hodnotí jako „subkategorii širěji pojaté kategorie vidu“. Statusem, sémantikou a produktivností iterativ v češtině se v poslední době zabývá také L. Veselý (2014a: 92; 2014b: 58; 2018: 75), který mj. vymezuje poměr této skupiny sloves k sémanticky i slovtvorně spřízněné skupině saturativních sloves typu *nachodívat se*.

Ze zahraničních bohemistů, resp. slavistů českého původu, věnoval iterativům typu *bývat, dělávat, chodívat* zvláštní pozornost H. Kučera (1981), který tuto skupinu sloves viděl jako jádro širší kategorie „iterativnosti“, obsluhované mj. také časovými adverbii, a upozornil na podstatu „dávnominulého“ významu predikátu ve větách typu *chodíval jsem tam rád*. Kučerovy úvahy o podstatě iterativnosti rozvíjela H. Filipová, jež upozornila na trvalý modální odstín „podmíněnosti, dočasnosti, nepodstatnosti“ popisovaných dějů a stavů (Filip 1994: 148), jenž je v sémantice iterativ obsažen.

Na úvahy H. Kučery navazoval také D. S. Danaher. Tento autor ve své práci, která je nejrozsáhlejší analýzou českých iterativ vůbec (Danaher 2003), vykládá iterativnost v širším rámci kognitivní lingvistiky. Komponenty jazyka, jako jsou vedle sloves

¹ Reakci na kritické poznámky od I. Poldaufa, ve které autor mírně koriguje své starší názory, ale podstaty svého vymezení vidových tříd se nevzdává, viz u Kopečného (1965) a (1966).

v platnosti predikátu také např. zmíněná adverbia nebo předložkové vazby (souborně: *space-builders*, tj. jednotky tvořící a vymezující časoprostor konkrétního komunikujícího individua), vztahuje k univerzálním kategoriím lidského chování. V tomto kontextu Danaher podrobně analyzuje sémantiku sloves s potenciálem vyjadřovat iterativnost a mj. dokládá, že opakování vyjadřují (ve vhodné větné souvislosti) imperfektiva obecně, zatímco jejich podkategorie, slovesa typu *bývat, dělávat, chodívat*, vyjadřují iterativnost v kombinaci s habituálností.²

Důležitým příspěvkem k problematice tohoto typu sloves je též studie T. Bergera (2009), který nachází pro velkou část českých iterativ (především pro jejich frekvencovaná lemmata) přímé paralely v ruštině a polštině.³ Specificky české podtypy, např. iterativa odvozená od sekundárních imperfektiv (typ *přicházívát*), která leží na úplné periférii systému, ale která uživatelé češtiny vnímají jako bezpečně gramatická, pokládá Berger za jeden z důsledků jazykověregulativních tendencí v českém mluvnictví. Právě starší české mluvnice a další pojednání včetně popularizačních kladla důraz na vyjadřovací schopnosti „slovesného živilu“ v češtině ve srovnání s němčinou a přispěla k další sémantické diferenciaci a k rozvoji slovesných skupin vyjadřujících různé způsoby slovesného děje (resp. „slovesné akce“ ve smyslu Isačenkově). Iterativností v češtině se zabýval také N. Nübler (1995), který je i autorem shrnujících encyklopedických hesel na toto téma (Nübler 2002 a 2017), a též V. Dübbers (2011), jenž sledoval vztah mezi volbou vidové formy slovesa a lexikálním vyjádřením opakování (s výrazy *několikrát, občas, pravidelně* apod.).

V našem příspěvku chceme konkrétněji a ve vývojové perspektivě nastínit inventář a fungování iterativ v systému českého slovesa – využíváme k tomu materiál *Českého národního korpusu*, resp. korpusy SYN2000 a SYN2015, které soustřeďují texty ze dvou časově blízkých období.⁴ Snažíme se především shromáždit úplný inventář iterativ v korpusech, sledujeme jejich uplatnění v základních funkčních stylech a pokoušíme se vystihnout, zda a v čem se iterativa odlišují od ostatních typů sloves, pokud jde o jejich gramatické chování. Celkově pak usilujeme o nastínění toho, jakou vývojovou dynamiku iterativa v současné češtině vykazují.

² Iterativa mají i potenciál vyjadřovat habituálnost bez zdůraznění faktu opakování děje, nebo dokonce i s úplným vyloučením představy opakování děje, viz např. věty jako *Stával tam dům* (Kučera 1981: 179; Danaher 2003: 98).

³ Komparatistické hledisko (polština, ruština) uplatnil při studiu českých iterativ také P. Nádeňček (2011).

⁴ Čermák, F. – Blatná, R. – Hlaváčová, J. – Klímová, J. – Koček, J. – Kopřivová, M. – Křen, M. – Petkevič, V. – Schmiedtová, V. – Šulc, M.: *SYN2000: žánrově vyvážený korpus psané češtiny*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000; Křen, M. – Cvrček, V. – Čapka, T. – Čermáková, A. – Hnátková, M. – Chlumská, L. – Jelínek, T. – Kováříková, D. – Petkevič, V. – Procházka, P. – Skoumalová, H. – Škrabal, M. – Truneček, P. – Vondříčka, P. – Zasina, A.: *SYN2015: reprezentativní korpus psané češtiny*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2015. Oba korpusy jsou dostupné on-line: <http://www.korpus.cz>. [cit. 29. 11. 2018].

1. Inventář iterativ v současné češtině

Za „pravá“ či „vyhraněná“ iterativa pokládáme v tomto příspěvku jen taková imperfektivní slovesa, jejichž prezntní tvary nemohou referovat o aktuálním okamžiku, tj. taková slovesa, jejichž tvar pro 1. os. sg. prezntu nemůže být odpovědí na otázku „co právě teď děláš?“. Z tohoto důvodu bereme v úvahu jen slovesa jako *bývat*, *dělat*, *hrát*, *chodit*, *jezdít*, *končit*, *slýchat*, *učit* nebo *vidat* a naopak pomíjíme slovesa jako *dávat*, *poctít*, *pokašlat*, *pospávat*, *postonávat*, *přivydělat*, *stávat*, *ulítávat* nebo *vylétávat*, která sice mají, stejně jako jiná imperfektiva, potenciál vyjadřovat děj jako opakovaný, ale nemusejí se takto chovat ve všech kontextech (viz např. četné neiterativní či nejisté doklady sloves typu *dávat* proti jasně a vždy iterativním slovesům, jako je *dělat*).

Protože takto striktně vymezenou skupinu „pravých“ iterativ nelze v korpusech definovat přímým vyhledávacím dotazem, získali jsme dva porovnané soubory iterativ typu *bývat* tak, že starší soubor (iterativa z korpusu SYN2000, celkem 475 lemmat) jsme převzali z monografie F. Esvana (2007: 325–337) a novější soubor (iterativa z korpusu SYN2015, celkem 414 lemmat) jsme sestavili na základě excerptce úplného frekvenčního seznamu pro korpus SYN2015, kterou jsme doplnili systematickým ověřováním dat přímo v korpusu.

Soubory iterativ z korpusu SYN2000 a SYN2015 se z větší části kryjí: počet iterativních lemmat, která se shodně vyskytují v obou souborech, je 279. Mezi nejčastější lemmata patří *bývat* (SYN2000: 17 567 tokenů – SYN2015: 21 456 tokenů), *mítat* (*se*) (2 642 – 3 605),⁵ *říkat* (855 – 1 484), *vidat* (*se*) (841 – 2 171), *hrát* (747 – 969), *chodit* (599 – 894), *slýchat* (414 – 739), *dělat* (*se*) (282 – 665), *spávat* (222 – 317), *jezdít* (216 – 370), *psát* (*se*) (158 – 114), *nosít* (*se*) (138 – 205), *slýchávat* (133 – 209), *končit* (*se*) (108 – 103), *vidávat* (*se*) (104 – 128), *brávat* (88 – 213), *zdávat* (*se*) (82 – 91), *čekávat* (78 – 107), *znát* (*se*) (70 – 118), *myslít* (68 – 86), *mluvít* (64 – 79), *bejvat* (60 – 50), *patřít* (56 – 73), *vracít* (*se*) (56 – 83), *tvrdít* (49 – 43), *bývat* (44 – 39), *snít* (*se*) (43 – 30), *jít* (42 – 31), *ptát* (*se*) (41 – 68) a *čítat* (40 – 47).

V korpusu SYN2000 je ve srovnání s korpusem SYN2015 navíc celkem 196 lemmat,⁶ zatímco 135 iterativních lemmat, která jsou v korpusu SYN2015, chybí v korpusu SYN2000 (resp. v seznamu v monografii F. Esvana).⁷

⁵ V této závorce a ve všech následujících udává první číslo počet tokenů v korpusu SYN2000 a druhé počet tokenů v korpusu SYN2015.

⁶ Jsou to lemmata *balít*, *barvit*, *bědovat*, *blýskávat* *se*, *bránit*, *brodit*, *citovat*, *častovat*, *čelít*, *čenichávat*, *čerpávat*, *čistít*, *členít*, *čmuchávat*, *čumívat*, *dařit* *se*, *debatovat*, *definovat*, *dešifrovat*, *dmýchat*, *dobíhat*, *dopadávat*, *doporučovat*, *dotýkat* *se*, *dovídat* *se*, *dráždit*, *družít* *se*, *dýchat*, *hájít*, *hekávat*, *hemžít* *se*, *híhňávat* *se*, *hlásávat*, *hloubávat*, *hmatávat*, *hopsávat*, *hospodařit*, *hrozít*, *hýčkat*, *choulít* *se*, *chránít*, *chrlít*, *chvástávat* *se*, *investovat*, *jiskřít*, *jistít* *se*, *klopít*, *klovávat*, *kodrcávat*, *kolébávat*, *kolísávat*, *konejšít*, *kotvívat*, *koulít*, *kousávat*, *krášlít*, *kritizovat*, *krvácít*, *křesávat*, *křísít*,

Už z těchto základních údajů vyplývá, že iterativa sémanticky vyhraněného typu jsou v současné češtině omezenou a přinejmenším neposilující, naopak spíše slabnoucí skupinou sloves. To ostatně naznačuje již na první pohled nápadně bohatý inventář iterativ zaznamenaných v *Příručním slovníku jazyka českého* z let 1935–1957 a v lístkové kartotéce k němu: srov. např. *básnívati, dopisovávati, drmolívati, hlaholívati, holívati, kosívati, klokotávati, klopýtávati, loudívati (se), mamívati, napovídávati, nenávidívati, notovávati si, obdivovávati, odcházívati, pékávati, plápolávati, potápívati, prostírávati (se), přesvědčovávati, smrákávati se, srkávati, stonávati, trousívati, vyhlížívati, vyzpovídávati, vzbouzívat, zvedávati (se)* aj.⁸ Iterativa byla oblíbená a častá v české próze 19. století, zejm. na sklonku tohoto století – jistě také proto, že byla jazykovým prostředkem, který nemá příjmu dobu v němčině, a byla tedy i jakýmsi důkazem nezávislosti světa „vytvářeného“ češtinou na světě německojazyčném.

kvílvat, kýchávat, láteřívati, lísávat se, listovávati, litovávati, loupávati, luštívati, malovávati, mámívati, memorovávati, městnávati, ministrovávati, mísívati, mořívati, mračívati se, mrdávati, mrholívati, náležívati, namáhávati, navracívati, odčítávati, odmetávati, odpouštívati, odpovídávati, odtínávati, odzbrojovávati, ohánívati se, ohlížívat se, píchávati, plazívati se, plesávati, plnívat, plouzívati se, pobíhávati, pobízívati, podnikávati, pohrdávati, pokoušívati, pomíjívat, posílávati, potírávati, poutávati, používávati, pramenívati, probírávat, probouzívat se, propouštívati, přávávati (si), předčítávati, předcházívati, přednášívati, přehlédávati, přehodnocovávati, přerozdělovávati, příházívati se, příkupovávati, rousávati se, rozcházívati se, sahávati, sčítávati, skupovávati, slehávati, slunívat se, smažívat, smívat, sněžívati, sočívati, soužívat se, spásávati, spojovávati, stačívati, stávávati, svědčívati, světívati, svrbívati, šelestívati, šetřívati se, šívat, štěkávati, štrádovávati, šumívati, tázávati se, telefonovávati, temnívat, tesknívati, tížívat, tkávat, tlačívati se, tlumívati, tropívati, troubívati, trůnívati, třídívat, tulívat se, tušívati, ubírávat, užívati, vadívati, válčívati, velívat, věnovávati, veselívat se, vhrkávati, visívat, vrtávati, vydělavávati, vydržovávati, vyhlédávati, vychloubávati se, vynalézávati, vynášívati, vypravovávati, vyskytovávati se, vystavovávati, vysychávati, vznikávati, vzpomínávati (si), zahajovávati, zahabovávati, zajíkávat se, zakoušívati, zastlávati, zatloukávati, zauhlovávati, zdvíhávati, zhasínávati, značívati, zpochybňovávati, zpovídávati, zrcadlvát se, zůstávávati, zvěstovávati, zvládávati, zvlhávati, žehrávat a žrávati.

⁷ Lemmata *absolvovávati, bávat se, bojovávati, bouřívati, brebentívati, broukávati, bruslívati, cachátávati, capávati, cejtívati, cinkávati, česávati, čmárávati, čůrávat, čutávati, darovávati, drtívati, dumávati, durdívati, dusívati, fotívati, halívati, hanívati, házívati, hltávati, hnávat, holedbávati, holívati, houkávati, hřadovávati, hulákávati, hýřívati, chrastívati, chtívati, chystávati, jevívat, kapávati, klekávati, kochávati, kojívat, kopávati, kroutívati, kručívati, leštívati, ležívat, loudívati, mazlívati, metávati, mínívat, mířívati, mizívati, mlaskávati, musívati, mydlívati, nadávávati, ničívati, nutívati, obědvávati, odnášívati, opisovávati, orávati, orientovávati, otvírávat, perlívati, pěstovávati, pjívat, pívati, pívávati, plížívat, pomáhávati, poroučívati, porouchávati, pozorovávati, praskávati, prášívati, právat, pražívat, prosívati, prostředkovávati, přenášívati, přijímávati, příslušívat, působívati, pyšnívat, randívati, razívati, rádívat, řezávati, řtívati, skladovávati, sklízívati, skýtávati, sledovávati, slibovávati, slitovávati, slyšívat, snoubívati, solívat, spisovávati, stěnavati, stoupávati, sušívati, šířívati, škemrávat, školívat, šlehávat, šourávati, tábořívati, tahávati, tlumočívati, tůkávati, účastnívat, utíkávati, útočívati, varovávati, vážívat, venčívati, vězívat, vrávorávati, vydávávati, vymstívati, vyrábívati, vzdychávati, zajímávati, zářívati, závidívati, zírávati, zklamávati, zkoušívati, zkratovávati, zvedávati, zvracívati, žertovávati, žvanívat a žvejávati.*

⁸ *Příruční slovník jazyka českého a Kartotéka lexikálního archivu*. On-line: <https://psjc.ujc.cas.cz/> [cit. 16. 1. 2019].

Bereme-li v úvahu počet výskytů různých tvarů sloves typu *bývat, dělávat, chodívát* v korpusech, zjišťujeme, že zatímco v korpusu SYN2000 je 40 714 tokenů od iterativních lemmat (z celkového počtu 14 930 503 slovesných lemmat, tj. iterativa zde tvoří 0,27 % ze slovesných tokenů v textech), v korpusu SYN2015 je celkem 49 929 tokenů (ze 17 768 551 slovesných lemmat, tj. iterativa se na úhrnu všech tokenů podílejí z 0,28 %). Protože první z užitých korpusů obsahuje texty vzniklé převážně v letech 1990–1999 a ve druhém korpusu jsou pak texty převážně z let 2010–2014, lze konstatovat, že v rovině tokenů lze užívání iterativ v obou časových vrstvách označit za vyrovnané až rostoucí, byť v rovině lemmat iterativa jako skupina sloves poněkud oslabují. Právě při hodnocení inventáře iterativ v obou korpusech, tj. jejich lemmat, je však třeba brát v úvahu, že většina zachycených iterativ jsou slovesa minimálně frekventovaná. Uvedená data korespondují s faktem, který je často zmiňován v mluvnících: iterativa typu *bývat, dělávat, chodívát* jsou nepočtenou a sémanticky značně specializovanou skupinou stylově příznakových sloves, která mají přinejmenším tendenci působit v textu archaicky.

Ještě méně než v psaných textech jsou iterativa frekventovaná v textech mluvených – zatímco v korpusu SYN2015, tedy v korpusu psaných textů, mají tokeny od nejčastějších iterativ, tj. *bývat, mívat (se), vídat (se), říkávát, sedávát, hrávát, chodívát, slýchát, dělávat (se)* a *jezdívát* (celkem 33 407 tokenů), podíl na všech slovesných tokenech v korpusu 0,28 %, ve *Frekvenčním slovníku mluvené češtiny* (Čermák et al. 2007) mají tokeny od těchto nejfrekventovanějších iterativ podíl na všech slovesných tokenech 0,11 %. Některá iterativní lemmata, která v korpusu SYN2015 patří k nejfrekventovanějším zástupcům této skupiny sloves, uvedený slovník ani nezachycuje (*hrávát, chodívát, slýchát*). Mizivou až nulovou frekvencí v mluvené češtině má vlastně většina iterativ, kterými se tu zabýváme.

Sledujeme-li umístění jednotlivých iterativních lemmat ve frekvenčních seznamech, vyskytuje se v obou porovnávaných souborech pouze jedno lemma (*bývat*) v ranku 1 až 1 000 a taktéž jedno lemma (*mívat*) v ranku 1 001 až 4 000.⁹ Seznam sestavený na základě korpusu SYN2000 má pak v ranku 4 001 až 5 000 tři lemmata (*říkávát, chodívát, sedávát*), seznam vygenerovaný z korpusu SYN2015 má v tomtéž ranku lemmata čtyři (kromě *říkávát, chodívát, sedávát* je tu ještě *hrávát*). Všechna ostatní iterativní lemmata se nacházejí v ranku nad 5 001, přičemž téměř polovina zachycených iterativ se v souborech vyskytuje pouze jedenkrát.¹⁰

Jednoduché statistické vyhodnocení počtu tokenů od jednotlivých iterativních lemmat v obou korpusech naznačuje, že se tato skupina sloves postupem času po frekvenční stránce výrazněji diferencuje. Průměrný počet tokenů (jednotlivých výskytů iterativního slovesa) připadajících na jedno iterativní lemma měl v souboru

⁹ V korpusu SYN2000 je lemma *bývat* na 625. místě, v korpusu SYN2015 na 482. místě. Lemma *mívat* je v korpusu SYN2000 na 3 291. místě, v korpusu SYN2015 na 2 772. místě.

¹⁰ Značné rozdíly ve frekvenci (od relativně frekventovaných lemmat až po lemmata s jedním dokladem) jsou charakteristické i pro soubor asi 170 iterativ, který uvádí F. Stícha et al. (2018).

získaném z korpusu SYN2000 hodnotu 85,71. Průměrný počet tokenů na jedno lemma iterativního slovesa v souboru získaném z korpusu s novějšími texty, SYN2015, byl znatelně vyšší – 120,6. Z těchto údajů vyvozujeme, že frekvence několika nejčastějších iterativních lemmat (srovnáme-li oba korpusy, referující o dvou časově rozdílných, byť jistě blízkých stavech jazyka) v psaných textech mírně stoupá, zatímco frekvence velké většiny lemmat má tendenci spíše klesat. To potvrzuje i prosté porovnání počtu tokenů vztahujících se k nejčastějším iterativním lemmatům ve vzájemně dobře srovnatelných korpusech SYN2000 a SYN2015 (viz výčet v úvodu tohoto oddílu).

2. Stylistická charakteristika iterativ

Jistý vývojový posun lze pozorovat i ve stylovém využití iterativ. Podle údajů, které poskytuje korpus SYN2000, mají tokeny od iterativ na všech slovesných tokenech největší podíl v oborové literatuře, tj. v administrativních a odborných textech (5 909 tokenů od iterativ, tj. 0,39 % z celkového počtu slovesných tokenů v takto stylově vymezeném vzorku),¹¹ následně pak v beletrii (7 567 tokenů, tj. 0,3 % všech slovesných tokenů)¹² a nejméně v publicistice (20 589 tokenů, tj. 0,22 % všech slovesných tokenů).¹³ Data získaná z korpusu SYN2015 ukazují, že v novějších textech je míra užívání iterativ v oborové literatuře stejná, ale k posunu došlo v publicistice, v níž podíl iterativ na celkovém úhrnu vzrostl na 0,25 %, zatímco v beletrii klesl patrněji, totiž na 0,23 %. Jde jistě o posuny dosti malé, ale podle našeho soudu mohou tyto rozdíly přesto něco vypovídat jednak o postupující beletrizaci publicistických textů, jednak o dalším sblížení jazyka beletristických textů s jazykem mluveným, který je na iterativa, jak jsme uvedli výše, obecně chudší. V obou případech jde o stylové tendence, které lze dokumentovat proměnami zastoupení a fungování některých jiných jazykových prostředků v textech.¹⁴ Rovněž údaje o distribuci iterativ v závislosti na stylu jsou pak ve shodě s tezí o postupném zastarávání a mírném ústupu iterativ: právě texty oborové, tj. odborné a administrativní, se vyznačují největší konzervativností užitých jazykových prostředků (Čechová – Krčmová – Minářová 2008: 215 a 235).

Ne zcela nepodstatným detailem může být dále fakt, že se iterativa – jak ukazuje materiál korpusu SYN2015 při zavedení strukturního atributu „zdrojový jazyk“ (*srclang*) do korpusového dotazu – vyskytují o něco častěji v českých textech nepřekladových (tam je jejich podíl na celkovém souboru slovesných tokenů 0,31 %) než

¹¹ Hledání jsme specifikovali atributem *doc.tstype*, resp. *doc.tstype_group* (v korpusu SYN2000 „ADM“, „ENC“, „POP“, v korpusu SYN2015 „NFC“).

¹² Specifikace atributem *doc.tstype* (SYN2000 – „NOV“ a „COL“; SYN2015 – „FIC“).

¹³ Specifikace atributem *doc.tstype* (SYN2000 – „PUB“; SYN2015 – „NMG“).

¹⁴ Pronikání rysů mluveného jazyka do psané veřejné komunikace dokumentovaly např. I. Bogociová (2012) a S. Schneiderová (2014), beletrizaci publicistiky popsal už např. M. Mlčoch (2001).

v textech přeložených z angličtiny (0,22 %), a to i přesto, že se iterativa typu *dělávat* nabízejí jako ekvivalent anglických vazeb typu *I used to do*.

3. Gramatická charakteristika iterativ

Po stránce gramatické, resp. po stránce četnosti konkrétních gramatických významů v textu, mají iterativa typu *bývat, dělávat, chodívát* některá specifika, která je vymezují proti ostatním slovesům, imperfektivním i perfektivním.

Především se ukazuje, že je u iterativ nápadně vyšší frekvence tvarů 3. os. sg. i pl. než 1. a 2. os. (v korpusu SYN2000 neslo gramatickou charakteristiku 3. os. sg. nebo pl. 62,39 % všech tokenů od iterativ, v korpusu SYN2015 pak 54,31 %). Srov. údaj pro slovesa jako celek: v korpusu SYN2000 mají tvary sloves ve 3. os. sg. i pl. podíl na všech slovesných tokenech jen 36,89 %, v korpusu SYN2015 pak 30,79 %.¹⁵ Iterativ se tedy o něco častěji, než tomu je u jiných sloves, užívá k referování o osobě nebo osobách, které nejsou účastníky komunikace. To koreluje s obvyklejším nedialogickým charakterem psaných textů. Při srovnání dvou časových vrstev textů je však patrný jistý rozdíl – v materiálu z korpusu SYN2015 poněkud přibýlo tvarů 1. a 2. os. od iterativních lemmat na úkor tvarů 3. os. Vzhledem k velkému podílu publicistických textů v korpusech tento posun interpretujeme jako důsledek posilující dialogizace, která je v publicistice obecně dost patrná.

Z korpusového šetření také vyplynulo, že iterativa mají celkově vyšší podíl tvarů s určitelnou osobou než slovesa jako celek. To lze snad vysvětlit skutečností, že iterativa jsou typicky „predikátová“: mají potenciál vyjadřovat sama o sobě dosti konkrétní a členěnou časovou perspektivu, a jsou tedy spjata výrazněji než ostatní, neiterativní slovesa s konkrétním časovým rozměrem děje a s finitností. Zatímco podíl infinitivů jakýchkoli sloves na všech slovesných tokenech v korpusu SYN2000 je 12,99 % a v korpusu SYN2015 12,67 %, infinitivy od iterativ mají v prvním z uvedených korpusech podíl na všech tokenech od iterativ jen 1,3 %, v druhém korpusu pak 1,79 %. Zmíněná silně „finitní“, „predikátová“ povaha iterativ koresponduje s modálním, tedy na subjekt vázaným odstínem jejich sémantiky, na který upozornila H. Filipová (1994).

Také ve vztahu ke kategorii čísla lze najít jisté rozdíly mezi iterativy a ostatními slovesy: zatímco u sloves jako celku jsou tvary plurálové mezi všemi tokeny zastoupeny 21,9 % (SYN2000), resp. 21,54 % (SYN2015), u iterativ je zastoupení plurálových tvarů o něco vyšší, totiž 25,38 % (SYN2000), resp. 26,77 % (SYN2015). Iterativa tedy o něco častěji než „neiterativní“ slovesa vyjadřují děj, jehož agens má skupinový či hromadný charakter, anebo se jako spona (*bývají*) vážou k podmětu ve tvaru plurálu.

¹⁵ Uvědomujeme si, že soubor všech slovesných tokenů z korpusů SYN2000 a SYN2015 obsahuje i oněch 40 714, resp. 49 929 tokenů od iterativních lemmat, která tu analyzujeme. Protože však mají iterativa celkem zanedbatelný podíl na celkovém počtu slovesných tokenů v korpusu (max. 0,25 %), používáme tyto údaje s předpokladem, že referují téměř úplně jen o „neiterativních“ slovesech v obou korpusech.

Pokud jde o vyjadřování času, lze konstatovat, že iterativa poněkud výrazněji než slovesa jako celek vystupují ve tvaru přítomnosti – v korpusu SYN2000 mělo tento časový význam 66,1 % všech tokenů od iterativních lemmat (v úhrnu všech slovesných tokenů bylo ve tvaru přítomnosti jen 42,06 %), v korpusu SYN2015 mělo přítomnostní tvar o něco méně iterativních tokenů (58,89 %; podíl tvarů přítomnosti na všech slovesných tokenech byl 42,11 %). Rozdíl ve frekvenci přítomnosti u iterativ při srovnání obou časových vrstev lze snad vysvětlit rostoucí archaicitou, a tedy i exkluzivitou iterativ jako sémanticky vymezené skupiny českých sloves. Iterativa jsou častěji využívána jako stylistický prvek implikující „minulost“.

Tomu odpovídá i rostoucí podíl iterativ ve tvaru préterita – v korpusu SYN2000 to bylo 32,43 % všech tokenů od iterativ, v korpusu SYN2015 pak 39,15 %, srov. podíl tvarů préterita na úhrnu všech tvarů sloves (SYN2000 – 34,6 %, SYN2015 – 36,7 %). Po stránce sémantické je nápadný potenciál iterativ, vystupují-li ve tvaru préterita, referovat o minulých dějích jako o dějích dávnějších, než se zdají vyjadřované neiterativními slovesy (srov. *Vezměte si jed, jak to dělávali ve starověkém Řecku a To, co dříve dělali jen pro peníze, nyní dělali z oddanosti*). Tento efekt, který detailně a s vymezením případů, kdy nenastává, analyzuje Danaher (2003: 11), plyne z vícefázovosti představy navozované iterativy (graficky lze význam sloves typu *bývat, dělávat, chodívat* vyjádřit např. jako – – –, fáze může být libovolně víc). Nejbližším bodem v minulosti označované slovesem je v představě komunikantů poslední fáze, resp. poslední opakování příslušného děje, přičemž minimálně dvě další fáze tomuto minulému bodu musely předcházet v minulosti dávnější. Dodejme, že největší část dokladů iterativ ve tvaru préterita, které se vyskytovaly v obou korpusech, označovaly děj dávno minulé.

Je zřejmé, že se iterativa téměř nevyskytují ve tvarech futura (v korpusech nebyl ani jeden doklad typu **budou chodívat*), byť jistý potenciál vyjadřovat budoucnost u iterativ samozřejmě existuje: F. Štícha (Štícha et al. 2013) zaznamenává celkem 20 iterativ ve tvaru futura, ale koriguje tezi F. Kopečného (1962: 65), že futurum je u iterativ nejen možné, ale i běžné.

Očekávatelná je skutečnost, že se iterativa méně než jiná slovesa vyskytují ve tvaru imperativu. V obou souborech byl výskyt imperativů typu (*ne*)*sedávej* zanedbatelný (kolem 0,04 %),¹⁶ zatímco u sloves obecně má imperativ mezi všemi tokeny zastoupení asi 1,6 % (SYN2015). Korpusy také obsahují jen minimum dokladů na přechodník pro současnost tvořený od iterativa, stejně jako dokladů na deverbativní substantivum nebo adjektivum fundované iterativem.

Prekvapivý není ani fakt, že se iterativa jen velmi málo vyskytují v pasivních tvarech ve větách typu *Podle svědectví farníků byl už tehdy volán na Státní bezpečnost k výsledkům* – v SYN2015 tvoří pasivní tvary jen 0,1 % ze všech iterativních tokenů, zatímco u sloves jako celku je podíl pasivních tvarů mezi všemi tokeny 2,5 % (SYN2015).

¹⁶ Vyskytoval se převážně právě jen v citacích písní *Holka modrooká* a lidového rčení *Sedávej, panenko, v koutě, budeš-li hodná, najdou tě*.

Závěr

Iterativa typu *bývat, dělávat, chodívat* jsou skupinou sloves, která – jak ukazují korpusová data – v češtině z hlediska absolutní frekvence v textech sice neustupují, ale jejich inventář má tendenci se spíš ochuzovat (v korpusu SYN2015, reflektujícím skutečně současný jazyk, jsme identifikovali 414 iterativních lemmat proti 475 lemmatům, která zjistil F. Esvan v korpusu SYN2000, tj. v textech převážně z 90. let 20. století), přičemž se poněkud zvýrazňuje frekvenční rozdíl mezi omezenou skupinou nejfrekventovanějších iterativ (jejich výčet uvádíme v oddílu 1) a zbytkem, resp. velkou většinou iterativ.

Mírně se proměňuje distribuce iterativ v rámci základních funkčních stylů – iterativa jsou stále relativně nejhojnější v odborném a administrativním stylu, ale zatímco jejich četnost v textech publicistických mírně stoupá, v textech beletristických spíše klesá. V textech překladových se iterativa vyskytují méně často než v textech nepřekladových.

Po stránce gramatické charakteristiky iterativ, jak ji zachycuje *Český národní korpus*, lze konstatovat, že iterativa vystupují výrazně častěji než ostatní slovesa ve finitních tvarech, pojí se hlavně se 3. os. a mají mírně větší tendenci vystupovat v plurálových tvarech než ostatní slovesa. Poněkud posiluje četnost výskytu iterativ ve tvarech préterita na úkor prézentu, zatímco ve tvarech futura, stejně jako ve tvarech opisného pasiva nebo imperativu, se iterativa téměř vůbec nevyskytují.

LITERATURA

- BARTOŇ, T. et al. (2009): *Statistiky češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- BERGER, T. (2009): Anmerkungen zur Produktivität der tschechischen Iterativa. In: L. Scholze – B. Wiemer (eds.), *Von Zuständen, Dynamik und Veränderung bei Pygmäen und Giganten. Festschrift für Walter Brey zu seinem 60. Geburtstag*. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, 25–43.
- BOGOCZOVÁ, I. (2012): Spisovná čeština: mezi mluveností a psaností. *Časopis pro moderní filologii* 94, 18–30.
- CVRČEK, V. et al. (2010): *Mluvnice současné češtiny*, 1. díl (*Jak se píše a jak se mluví*). Praha: Karolinum.
- ČECHOVÁ, M. – KRČMOVÁ, M. – MINÁŘOVÁ, E. (2008): *Současná stylistika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- DANAHER, D. S. (2003): *The semantics and discourse function of habitual-iterative verbs in contemporary Czech*. München: Lincom Europa.
- DÜBBERS, V. (2011): Verbalaspekt bei Iterativität im Tschechischen. Ein Beispiel für die inner-slavische und die einzelsprachliche Variation des Aspekts. In: *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*, Band 14. München: Sagner, 35–44.
- ESVAN, F. (2007): *Vidová morfologie českého slovesa*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- FILIP, H. (1993): On genericity: a case study in Czech. In: J. S. Guenter – B. A. Kaiser – Ch. C. Zoll (eds.), *Proceedings of the Nineteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*. Berkeley: Berkeley Linguistics Society, 125–142.

- FILIP, H. (1994): Quantificational morphology: a case study in Czech. In: S. Avrutin et al., *Formal Approaches to Slavic Linguistics: The MIT Meeting*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 144–177.
- HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A. (1981): *Česká mluvnice*. 4., přepracované vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- HUBÁČEK, J. – JANDOVÁ, E. – SVOBODOVÁ, J. (2002): *Čeština pro učitele*. 3. vyd. Opava: Vademe-cum Bohemiae.
- ISAČENKO, A. V. (1960): Slovesný vid, slovesná akce a obecný charakter slovesného děje. *Slovo a slovesnost* 21, 9–16.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M., et al. (1997): *Příruční mluvnice češtiny*. Vyd. 2., opr. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KOMÁREK, M. – KOŘENSKÝ, J. – PETR, J., et al. (1986): *Mluvnice češtiny*, 2. díl (*Tvarosloví*). Praha: Academia.
- KOPEČNÝ, F. (1962): *Slovesný vid v češtině*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- KOPEČNÝ, F. (1965): K pojmu „neaktuálnost“ ve vidové soustavě českého slovesa. *Slovo a slovesnost* 26, 23–26.
- KOPEČNÝ, F. (1966): Ještě ke gramatické „neaktualizaci“ českého slovesa. *Slovo a slovesnost* 27, 258–261.
- KUČERA, H. (1981): Aspect, Markedness and t0. In: P. J. Tedeschi (ed.), *Tense and aspect: syntax and semantics*, vol. 14. New York: Academic Press, 177–189.
- MLČOCH, M. (2001): Tendence k beletrizaci v jazyce současné české žurnalistiky. In: M. Balowski – J. Svoboda (eds.), *Jazyk i literatura czeska u schyłku XX wieku*. Wałbrzych – Ostrava: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałbrzychu – Ostravská univerzita, 197–204.
- NÁDENÍČEK, P. (2011): Zur Position der Iterativa im tschechischen Aspektsystem. In: D. Heeg (ed.), *m*OST 2009: Österreichische StudierendenTagung für SlawistInnen*. München: Sagner, 30–35.
- NÜBLER, N. (1995): Bemerkungen zur Iterativität im Tschechischen. In: P. Karlík – J. Pleskalová – Z. Rusínová (eds.), *Pocta Dušanu Šlosarovi*. Boskovice: Albert, 176–186.
- NÜBLER, N. (2002): Způsob slovesného děje. In: P. Karlík – J. Pleskalová – Z. Rusínová (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 567–569.
- NÜBLER, N. (2017): Iterativnost. In: P. Karlík – J. Pleskalová – Z. Rusínová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. On-line: <https://www.czechency.org/slovník/ITERATIVNOST> [cit. 16. 1. 2019].
- PANEVOVÁ, J. – BENEŠOVÁ, E. – SGALL, P. (1971): *Čas a modalita v češtině*. Praha: Universita Karlova.
- POLDAUF, I. (1964): Souhrnný pohled na vid v nové češtině. *Slovo a slovesnost* 25, 46–56.
- POLDAUF, I. (1966): Neaktuálnost jako gramatická kategorie českého slovesa? *Slovo a slovesnost* 27, 23–28.
- SCHNEIDEROVÁ, S. (2014): Zpráva v novinách – hranice žánru a registru. In: J. Kesselová – M. Imrichová – M. Ološtiak (eds.), *Registre jazyka a jazykovedy: na počesť Daniely Slančovej*. 2. sv. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 205–216.
- ŠMILAUER, V. (1972): *Nauka o českém jazyku*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

ŠTÍCHA, F. et al. (2013): *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.

ŠTÍCHA, F. et al. (2018): *Velká akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.

VESELÝ, L. (2014a): *Gramatické studie 1: příspěvky k české aspektologii*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

VESELÝ, L. (2014b): *Gramatické studie 2*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

VESELÝ, L. (2018): *Slibuju, že už nechybuju? Je sloveso chybovat obouvidové? Naše řeč* 101, 65–80.

GRANTOVÁ PODPORA

Tento příspěvek vznikl s podporou projektu 16-19561S (GA ČR) *Příčiny vidové nepárovosti v češtině*.